

Міністерство освіти і науки України
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Кафедра історії і політичної теорії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

На тему:

**СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ**

Студентки групи 052-17-1
Коношко А.В

Науковий керівник
К.і.н., доц. Єгорова О.В.

Дніпро
2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА...7	
1.1. Концептуальні підходи до проблеми громадянського суспільства.....7	
1.2. Правова культура як передумова становлення громадянського суспільства.....12	
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....17	
2.1. Етапи становлення громадянського суспільства: від античності до сучасності.....17	
2.2. Аналіз політико-правового забезпечення створення та діяльності організацій громадянського суспільства України26	
2.3. Періоди становлення інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні.....33	
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ.....39	
3.1. Особливості українського соціуму, його вплив на процес становлення громадянського суспільства.....39	
3.2. Роль громадських рухів та організацій у процесах демократизації політичної системи України.....42	
3.3. Роль інститутів громадянського суспільства у політичному процесі України.....47	
ВИСНОВКИ.....50	
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....54	

ВСТУП

На початку 21 століття українське суспільство опинилося в процесі активних революційних перетворень. Ці процеси характеризуються становленням демократичного режиму в країні, громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство стало важливим концептуальним аспектом корінних перетворень в країні.

За останні кілька десятиліть років поняття «громадянське суспільство» трансформувалося і, сьогодні його роль в політичному дискурсі далеко не остання, що зумовлює його причетність до вирішення різних проблем та протиріч сучасного соціуму – економічних, соціально-політичних тощо. Громадянське суспільство як своєрідний соціально-культурний простір взаємодії індивідів є сферою самовираження, самоствердження особистості.

Громадянське суспільство – це поле взаємодії держави та особистості, де особистість виступає як суб'єкт громадянського об'єднання. Здобувши незалежність, українське суспільство отримало унікальний шанс скорегувати й виправити процес саморозвитку на демократичних засадах. Проте це не просто реалізувати, адже необхідно виробити програми трансформації українського суспільства, де були б чітко вказані пріоритети взаємодії держави та суспільства на різних етапах цього процесу. А оскільки ці пріоритети поки що до кінця не скореговані, це гальмує швидкість реформ у державі. Гостроту проблеми посилює завдання використання світового досвіду. Навіть питання про саму можливість такого використання викликає значні суперечки.

Державне будівництво в незалежній посткомуністичній Україні набагато випередило і значною мірою паралізувало громадянську діяльність «знизу». А оскільки історичний досвід вказує на те, що тип взаємовідносин між громадянським суспільством і державою є основним чинником, який характеризує політичну демократію, то сам факт суттєвого відставання

процесу становлення інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні і стає головною перешкодою на шляху демократичного розвитку країни. Про це свідчать внутрішньополітичні події: надмірна політизація суспільного життя, політичні скандали, підвищені очікування громадян та послідовне зневірення їх в демократичному «одужанні» суспільства й країни зокрема. Цьому сприяє також громадянська інертність та невпевненість громадян у власних силах.

Актуальність. Використовуючи поняття «громадянське суспільство» в теоретичних і практичних розробках, сучасні вітчизняні дослідження часто виявляють смислові й ціннісні відмінності в визначеннях про його сутність, генезис, перспективи побудови, що вимагає спеціального осмислення. Складнощі й проблеми сучасного розвитку українського соціуму висувують перед науково-експертним товариством вимоги дослідження громадянського суспільства як суб'єкта і як повноправного й відповідального партнера соціального діалогу між представниками державної влади і громадянами. Необхідність розуміння особливостей, умов, прогнозів і проблем формування громадянського суспільства – це нагальна задача, рішення якої обумовлено цілями стабілізації життя українського суспільства, як в політичному, так і в соціокультурному аспектах. Адже громадянське суспільство є необхідним елементом забезпечення прав і свобод людини, громадянина, його правового та соціального захисту, течій, а також законності й правопорядку в суспільстві, тому дослідження питання розвитку й становлення громадянського суспільства сьогодні набуває дедалі більшої актуальності. Тож до пошуку нових підходів щодо дослідження становлення й розвитку громадянського суспільства підштовхує неефективність вирішення низки проблемних питань державних інститутів не тільки в країнах, де шлях становлення демократичних традицій тільки починається, але і в державах так званої «сталогої демократії». Крім того, актуалізують дану тему й процеси глобалізації, що надають соціокультурній системі більш відкритого характеру. Глобалізація стає

джерелом нових загроз для держави, а тому активна громадянська участь у цих процесах є сьогодні необхідною. Дослідження становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства є важливою і актуальною проблемою сучасності.

Осмилення інституціональної структури самого феномена «громадянське суспільство» можна характеризувати як опис концептуальних наукових версій і платформ у різноманітних соціально-політичних системах, як етап накопичення знань і створення гіпотез, які поки ще не стали повноцінним надбанням суспільства. Здійснюється пошук можливостей подолання крайнощів у наукових підходах, відбувається формування теоретичного уявлення стосовно місця категорії «громадянське суспільства» у реальному суспільно-політичному житті. На сучасному етапі у науковому обороті перебуває чимало нечітко визначених понять із різноманітним виділенням ознак і функцій. Це ускладнює наукову дискусію й обумовлює використання невизначених термінів у політико-правовій сфері. Дослідження проблем становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства потребує чіткості у застосування визначень і термінів, чим і зумовлюється актуальність дослідження.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають між людьми при їх добровільному об'єднанні в різні групи, самоврядні інститути, їх наукове осмилення та практична реалізація.

Предмет – становлення і розвиток громадянського суспільства в Україні.

Мета – дослідити становлення й розвиток інститутів громадянського суспільства.

Поставлена мета зумовила виконання наступних **завдань**:

1) розглянути концептуальні підходи до проблеми громадянського суспільства;

- 2) розкрити правову культуру як передумову становлення громадянського суспільства;
- 3) проаналізувати етапи становлення громадянського суспільства в контексті історичного огляду;
- 4) розглянути політико-правове забезпечення створення та діяльності організацій громадянського суспільства;
- 5) охарактеризувати періоди становлення інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні;
- 6) визначити особливості українського соціуму, його вплив на процес становлення громадянського суспільства
- 7) розкрити роль громадських рухів та організацій у процесах демократизації політичної системи України;
- 8) сформулювати значення інститутів громадянського суспільства у політичному процесі України.

Методологічна база дослідження: загальнонаукові методи: аналіз, синтез, системний і структурно-функціональний підходи, історичний і логічний методи.

Структура роботи відповідає поставленим завданням і складається з вступу, трьох основних розділів, висновків, списку використаної літератури. У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, визначаються цілі та завдання, метод вивчення становлення інститутів громадянського суспільства. Основна частина вирішує поставлені нами завдання. У висновку підбито підсумки за результатами виконаного дослідження.

Загальний обсяг дослідження викладено на 60 сторінках. Бібліографія нараховує 45 позицій.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Концептуальні підходи до проблеми громадянського суспільства

Відтоді як наша країна здобула незалежність, у науковій спільноті виникли дискусії, котрі тривають і досі, щодо процесів демократизації та формування громадянського суспільства як важливої складової цих процесів.

Саме рівень розвитку суспільства визначає модель держави, тож дослідження процесів, які виникають у соціумі, вважаються вагомими для аналізу та прогнозування державотворення та правотворення.

Проблематика перетворення української спільноти у громадянське суспільство з усіма специфічними ознаками цієї категорії, набуває все більшої актуальності. Вперше важливість цього питання зросла після Помаранчевої революції у 2004-му році, а потім – після Революції Гідності 2013-2014 років. У цей час в державі відбувається спалах громадської активності в усіх сферах суспільного життя, від традиційно «громадських» сфер, таких як культура та освіта, до відносно закритих для доступу широкого загалу, таких як оборонна та політична галузі [12, с.107].

Для того, аби визначити, чим на сьогодні є громадянське суспільство і простежити етапи його становлення, спочатку визначимо існуючі на сьогодні різні підходи до поняття громадянського суспільства, а також спробуємо виокремити з них загальні для всіх дефініцій критерії і зведення принципово важливих ознак до єдиного визначення терміну. Для цього ми проаналізуємо новітні підходи та пояснення феномену сучасного громадянського суспільства.

Підкреслимо, що наразі поняття громадянського суспільства й досі не має загальноприйнятого визначення, а відтак існують і певні розбіжності й підходи до змістового наповнення цієї категорії.

«Громадянське суспільство» є одним із ключових понять сучасної політологічної науки. Дедалі більшої актуальності набувають його теоретичні й практичні аспекти, які визначаються підвищенням ролі громадян, котрі об'єднуються між собою і діють у всіх сферах життєдіяльності людського суспільства: економічній, політичній, соціальній, духовній [5, с. 40].

Добре відомі досягнення й успіхи організацій і рухів людей, які об'єднувалися задля розрядки міжнародної напруги, для надання допомоги суспільству, народам, котрі стали жертвами стихійних лих, катастроф та інших соціальних аварій чи катаклізмів.

Розвиток діяльності й успіхи громадянського суспільства, висока активність його громадян та їх добровільних об'єднань можливі лише за умови достатньо розвиненого громадянського суспільства. Здобутки спостерігаються там, де відчутною є висока ділова активність громадян і створених ними недержавних структур, де обмежується державне втручання в економічне, соціальне і духовне життя, тобто, де розвивається й удосконалюється громадянське суспільство [42].

Тому концепція громадянського суспільства сьогодні дуже інтенсивно розвивається як зарубіжними вченими, так і вітчизняними науковцями.

Зокрема, серед зарубіжних дослідників концепції громадського суспільства відзначимо зокрема англійського вченого Дж. Кіна, французьких вчених Ж. Кермана і Р. Фассаера, американських політологів Дж. Александера, Е. Арато, Т. Карозерса, Д. Когена, Дж. Коена, Р. Нозіка, Р. Патнема, Л. Саламона, Ч. Тейлора, І. Шапіро, Е.Шилза. Серед німецьких дослідників – Ю. Габермас, В. Деттлінг, Е. Пріллер, В. Реєзе-Шефер, М. Фрайзе, К. Шмідт.

Концепція громадянського суспільства досліджувалася також чеськими науковцями В. Гавелом, Є. Геллнером [10], Я. Тесаржом, словацьким вченим Р. Рошко.

Помітний внесок у розуміння терміну «громадянське суспільство» зробили здебільшого закордонні дослідники, такі як Е. Мак-Грю, Дж. Розенау, К. Райвел, В. Хавел, К. Селнес, Б. Уїлсон, П. Нігглі та інші. Це пояснюється тривалим періодом вивчення феномену громадянського суспільства в англomовному середовищі та порівняно нещодавним сплеском інтересу до даної теми на просторах країн СНД. Звернемо увагу, що в працях західних науковців дана категорія часто розглядається крізь призму глобалізаційних процесів.

Серед російських дослідників варто відзначити імена В. Біблера, В. Варивдіна, В. Вітюка, К. Гаджієва, О. Галкіної, О. Ганіна, І. Лопушанського, С. Перегудова, М. Чешкова.

Низка наукових розвідок, котрі стосуються різних аспектів громадянського суспільства, знаходимо у працях українських вчених, зокрема ці питання досліджувалися політологами Б. Андресюком, Ю. Барковим, О. С. Білоусовим, Л. В. Вінокуровою, О. Власюком, А. Грамчуком, О. Задоянчуком [19], М. Іванюк [20], І. Кальним, С. Кириченко, Ю. Левенцем, В. Мельниченко, І. Пасько, Я. Пасько [33], О. Резніком, М. Рябчуком, В. Степаненко, О. Скрипник [37], С. Тимченко та іншими. Щоправда поза увагою багатьох науковців і досі залишається проблема концептуального аналізу становлення моделі громадянського суспільства в Україні, її загальних характеристик і специфіки.

Проте у вітчизняні енциклопедичних виданнях громадянське суспільство розглядається окремо від глобалізації, як самостійний елемент. Навчальний словник з політології поняття «громадянське суспільство» тлумачить як «сукупність позадержавних суспільних відносин та інститутів, що виражає різноманітні інтереси та потреби членів суспільства» [34, с. 62].

А от у Політологічному енциклопедичному словнику знаходимо інше формулювання: «громадянське суспільство – це суспільство громадян із високим рівнем досягнень в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах, що спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради суспільного блага» [35, с. 79].

Словник-довідник з політології російського видання пропонує тлумачити термін як «сукупність позадержавних (неполітичних) суспільних відносин та інститутів, що виражають різноманітні цінності, інтереси та потреби членів суспільства» [36, с. 7].

У свою чергу німецький політолог Мергель під поняттям «громадянське суспільство» розуміє також як «третій сектор» суспільства, котре існує поряд з владними структурами та бізнесом, включаючи в себе неполітичні неекономічні суспільні організації» [13, с. 51].

Американський політолог Ф. Шміттер запропонував розглядати громадянське суспільство як сукупність чи систему посередницьких груп, що самоорганізуються, які, по-перше, відносно незалежні як від органів державної влади, так і від недержавних суб'єктів виробництва і відтворення (фірма, сім'я); по-друге, здатні планувати і здійснювати колективні акції задля захисту своїх інтересів та мети; по-третє, не прагнуть підмінити собою ані державні структури, ані приватних виробників чи перейняти на себе функції з управління політикою в цілому; по-четверте, згодні діяти в межах вже існуючих «громадських» або правових норм.

Український науковець М. Михальченко пропонує наступне визначення поняття громадянського суспільства: «...це сукупність суб'єктів суспільного життя, які реалізують свої часткові інтереси і взаємопов'язані у процесі економічного, політичного, соціального життя для реалізації різних цілей, інколи протилежних» [34, с. 75].

На мій погляд досить цікавим і найвдалішим є бачення сучасної української дослідниці К. Трими, котра тлумачить громадянське суспільство, як «особливий рівень розвитку суспільства, яке стає домінуючим соціальним, економічним, а у разі необхідності – й політичним актором. Воно відокремлене від держави (як політичного інституту), сфери недержавних суспільних інститутів та відносин» [39, с. 120]. Вчена підтверджує, що цей концепт складний та багатокомпонентний, до складу якого входять різні елементи, серед яких основним є громадські організації та рухи, політичні партії та профспілки, бізнес, ЗМІ, освіта, інститут родини, традиції та звичаї [39].

Виходячи з наведеного визначення дослідниці, можемо припустити, що наразі здійснюється послідовна трансформація ініціативних груп українського населення на громадянське суспільство, тобто, певні групи об'єднуються в загальнонаціональну спільноту з виразною структурою, спільною метою, відповідними їй функціями.

Безкомпромісного значення для розвитку нових концептуальних підходів поняття «громадянського суспільства», набув розвиток інформаційно-комунікативних технологій. Інтернет став не лише новою, але й основною комунікативною платформою для усіх громадянських ініціатив, незалежно від поля їхньої діяльності.

Інтернет став тим засобом, що трансформує громадянське суспільство. При цьому формується його нова модель, яку створюють своєю активністю користувачі у всесвітній мережі. Тому сучасне громадянське суспільство постає не просто як сукупність громадянських ініціатив, відокремлених від держави, а як масштабна система інтернет-комунікацій.

Відзначимо кілька аспектів: по-перше, горизонтальний рівень цієї системи відбувається між громадянами та їх добровільними об'єднаннями, громадськими спілками; по-друге, – вертикальний рівень забезпечує

взаємодію між громадянами та їх співтовариствами, з одного боку, та державними органами – з іншого.

Наразі Всесвітній мережі активними представниками громадянського суспільства регулярно використовуються різні соціальні платформи, котрі сприяють вирішенню важливих питань і задач, що ставлять перед собою традиційні представники громадянських ініціатив [34].

Якщо говорити про формування громадянського суспільства в нашій державі у контексті оформлення його інститутів, то класична політична наука інститутами громадянського суспільства визначає офіційні організації, ліги, фонди та подібні структури, які об'єднує формалізація їхніх дій.

Таким чином, тлумачення громадянського суспільства є досить багатовимірним, багатоаспектним поняттям, що має здатність змінюватися відповідно до історичного контексту. Сьогодні існує низка підходів до розуміння сутності цього поняття. Однак поява нових факторів життєдіяльності сучасного суспільства досить різко знецінює ті підходи до громадських структур, які існують для пояснення їх сутності, що вимагають пошуків нових пояснень та моделей функціонування громадянських структур сьогодення.

1.2. Правова культура як передумова становлення громадянського суспільства

Громадянське суспільство не може бути реалізоване без високого рівня правової культури. Право в наш час є основним способом правової соціалізації особистості, включення її в цивільний процес. Все це обумовлює необхідність вивчення природи і призначення права з соціокультурної точки зору.

Високий рівень правової культури характеризує передусім бажання громадянина брати участь у правовій сфері суспільства, що, в свою чергу,

говорить про цивілізованість держави, яка характеризується свободою, рівністю, справедливістю, правовими цінностями, що сприймаються громадянами як основні регулятори суспільного життя.

Правова освіта – це певний етап соціалізації особистості, який включає як цілеспрямований вплив на суб'єкт, так і сукупність спонтанних процесів. У сфері правової соціалізації виділяються правове виховання і вплив на людину правової практики. Правова освіта є реальним механізмом правової соціалізації особистості як процесу засвоєння прийняття і реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, а також правових норм і моделей поведінки [29].

Правова соціалізація – це процес визнання, асиміляції правових цінностей та інших уявлень і знань про право суспільства з метою відтворення суб'єкта права. Правова освіта – явна форма соціалізації. За допомогою правової освіти регулюється механізм правової соціалізації особистості, тобто процес втілення ідей, уявлень, норм і цінностей в соціальну реальність.

Зазначений погляд на співвідношення правової соціалізації та правової освіти дозволяє більш широко поглянути на правовиховну практику, а також визначити напрямки вдосконалення форм і методів цього процесу.

Дослідники визначають сучасну правову культуру як правову культуру розвиненого й ефективно функціонуючого громадянського суспільства і правової держави. «За своєю суттю і основною ідеєю вона являє собою культуру визнання, захисту і здійснення прав і свобод людини і громадянина в якості вищих цінностей. Сучасній правовій культурі притаманні такі якісні характеристики, як визначальне значення прав і свобод людини і громадянина в правовій організації суспільного та державного життя; утвердження в масовій правосвідомості почуття поваги до закону і правопорядку, ідей і цінностей панування права; практична реалізація принципів конституціоналізму і верховенства правового закону, правова активність громадян»[37, с. 159].

Будучи умовою забезпечення свободи і безпеки особистості, прав людини, гарантом її правової захищеності, громадянської активності, правова культура суспільства повинна змушувати владу надавати правовим статусом людини юридичної значимості, що забезпечує закон.

Правовій культурі сучасної української держави повинні бути властиві такі риси, як здатність визнавати і захищати права і свободи людини як вищої цінності; укорінення в масовій свідомості почуття поваги до права, закону, правових цінностей; безпосередня реалізація на практиці верховенства конституційних принципів і законів; ефективне функціонування всіх гілок влади; правова активність громадян у здійсненні та захисті своїх прав; контроль суспільства за діяльністю держави через спеціально створені інститути та процедури [30, с. 71].

Для подолання ситуації, що склалася навколо правової культури необхідно проводити в країні перетворення, спрямовані на реалізацію цінностей правової культури, вдосконалення діяльності державного апарату країни, дотримання принципів демократичної держави, підвищення авторитету правоохоронних органів у населення, забезпечення доступності правової інформації. Необхідно розвивати і вдосконалювати правову освіту громадян, посадових осіб, від яких залежить реальне забезпечення прав людини.

Вимоги до нової правової культури полягають у підвищенні компетенції її носіїв, тобто, в прагненні до більш великих і точних знань принципів і змісту законодавства з боку самих громадян, а також у формуванні правової поведінки, орієнтованій на свідоме і відповідальне виконання норм права, підтримки принципів гуманізму, демократії та законності.

Встановлення нової правової культури і нової культури правовідносин в суспільстві залежить від правової культури людей, які професійно займаються законотворчістю, правозастосовчою і правоохоронною діяльністю [42].

У процесі формування правової культури слід пам'ятати, що правове виховання покликане готувати людину до життя, до соціальної діяльності в суспільстві, потреби у виконанні вимог права. За теперішніх умов актуального значення набувають такі пріоритети, як забезпечення належних правових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, підтримка від держави громадських організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у суспільстві, координація діяльності місцевих органів виконавчої влади щодо співпраці з громадськими організаціями. Проблема законодавчого регулювання механізмів взаємодії громадських організацій з державними інституціями стала головною [34, с. 117]. Для України проблема рівноваги громадянського суспільства і влади має суто практичний характер, зумовлений тим, що становлення громадянського суспільства відбувається у доволі напруженому протиборстві з державою, яка має надзвичайно неоднозначну і внутрішньосуперечливу соціально-політичну, ідеологічну й правову конфігурацію. У такій ситуації сподівання деяких дослідників на те, що держава піклуватиметься про розвиток громадянського суспільства, не відповідають реальному стану речей [34; 37].

Вважаємо, що для гарантії політичної стабільності в Україні, держава повинна зуміти створити свою державну ідеологію, якою вона буде керуватися у своїй діяльності і яка забезпечить інтеграцію суспільства і держави та цілісність усієї соціальної системи. Безумовно, для створення такого типу ідеології важливою умовою повинна виступати згода як держава, так і суспільство щодо напрямів діяльності та перспектив майбутнього розвитку.

Для цього потрібно звести до мінімуму конфлікт інтересів між громадськістю та органами державної влади, причому останні повинні виражати інтереси населення та виконувати взяті на себе зобов'язання або ж нести відповідальність за їх невиконання. Сьогодні в Україні проблемною є

відсутність дієвих правових механізмів, що заважає становленню будь-яких громадянських інститутів, які б могли захищати інтереси населення. Тому до правової ідеології повинна бути закладена ідея правового порядку.

Варто зазначити, що у нашій державі громадянське суспільство перебуває на нижчому щаблі розвитку порівняно з країнами Західної Європи, де воно вже пройшло важкий процес свого становлення. Однак, на наш погляд, Революція гідності стала новим поштовхом на шляху до формування громадянського суспільства. Саме громадські активісти стали тією рушійною силою, яка змусила трансформуватися суспільство. Сьогодні дуже складно контролювати тих, хто прийшов до влади, тому держава і громадянське суспільство повинні ефективно комунікувати, оскільки без цивілізованого громадянського суспільства держава не може самостійно створити умови для успішного та стабільного розвитку демократичної країни. Зараз, коли Українська держава бореться за мир на своїй землі, сили громадськості згуртувалися і громадянське суспільство стало максимально наближеним до його традиційного розуміння, тобто, у якому більшість громадян поділяють однакові цінності та суспільні ідеали. Громадяни в такий спосіб довели, що здатні на згуртованість і взаємодопомогу задля добробуту усієї країни.

Отже, громадянське суспільство є соціальною основою держави, тому ці обидва інститути повинні тісно взаємодіяти і функціонувати для задоволення потреб людини як найвищої соціальної цінності. Цього можна досягти, дотримуючись балансу інтересів між державою та суспільством.

РОЗДІЛ 2.

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

2.1. Етапи становлення громадянського суспільства: від античності до сучасності

Розвиток громадянського суспільства передбачає процес, який зумовлений становленням цивілізації, перетворенням громадян, їх взаємовідносинами між собою та суспільством як колективним началом, а також державою, що визначається відносинами між державою, людиною і суспільством.

Громадянське суспільство базується на трьох началах, які формують колектив, індивід, державна влада. Відповідно до цього умовою розвитку громадянського суспільства є їхня взаємна рівність, рівність прав, свобод і обов'язків. Натомість перевага одного з цих начал руйнує громадянське суспільство. При пануванні держави над суспільством чи колективу над особою, громадянське суспільство не може повноцінно функціонувати, реалізувати свої потенційні можливості.

Визначальне значення для нормального функціонування громадянського суспільства має законність державної влади, яка передбачає отримання права на владу від народу, від виборів в умовах демократичного волевиявлення. Це передбачає забезпечення інтересів як усього суспільства, так кожного громадянина окремо, забезпечення можливості творити вільно своє життя.

Проте ці стійкі формулювання та характеристики є результатом тривалих теоретичних пошуків як мислителів давнини, так і політичних теоретиків нового часу.

Поява поняття «громадянин» сягає соціальних реалій Античності, коли система полісів (міст-держав), на відміну від східних імперій, створила інститут громадянської общини зі значно більшим обсягом індивідуальних свобод та участі індивіда в суспільному житті. Завдяки такій системі з'явилися поняття «громадянське суспільство» у відповідних двох варіантах – грецькому (*koinonia politice*) та латинському (*societas civilis*), і «громадянин» (*civis, polites*).

Змістом громадянського суспільства було протистояння деспотії в середині держави і спільнотам варварів ззовні. У цей час громадянин виникає як самостійний соціальний і політичний актор, котрий володіє певними правами і наділений обов'язками. Потреба в упорядкованості відносин у середовищі громадянської общини обумовила особливо важливу роль держави в існуванні громадянського суспільства – не як інституту, що володарює суспільством, але як інституту, який займається його впорядкуванням. Громадянське суспільство було б неможливим без держави як просторово та соціально структуруючого чинника.

Поняття «громадянин» виникло в Стародавній Греції, де поліс – місто-держава – означав колектив громадян, а «громадянин» означав «гарний хлібороб, хазяїн, глава фамілії».

Громадяни полісів мали рівні юридичні й політичні права, могли отримати земельний наділ, матеріальну допомогу від держави – це було заведено у полісах з демократичним устроєм, передовсім, в Афінах.

Взаємовідношення понять «громадянин» і «власник» визначало розуміння свободи як економічної незалежності: «не може бути вільним працюючий на іншого», навіть якщо у них є однакові політичні права, скільки вони не є економічно рівними» [12, с. 62]. Тож термін «громадянин» утворився спочатку як економіко-правовий.

Окрім прав громадяни мали обов'язки, які передбачали участь громадян у керуванні суспільними справами поліса, дотримання звичаїв, участь у

воєнних діях тощо, це був комплекс прав та обов'язків, що впливав зі статусу вільної людини і громадянина поліса.

За умов афінської демократії не було громадянина, який не був би двічі протягом свого життя залучений у члени законодавчого органу, де йому доводилося засідати щодня протягом цілого року, через що не було часу для особистої праці. Тому Аристотель постулював, що той, хто має потребу в особистій домашній праці, не може мати статусу громадянина. Пряма антична демократія могла існувати тільки за умови особистої і безперервної участі в ній усіх громадян [37, с. 39]. Таким чином, громадянин античного суспільства в першу чергу належав державі, але це було формою його самореалізації як вільного індивіда.

У Стародавньому Римі фактично існувало своєрідне суспільство і громадянство. Рівність громадян римського поліса сприймалася з огляду на юридичну правоздатність, відповідальність перед законом, утім рівності в політичній і соціальній сфері не було. Визначальну роль у цьому відігравав ценз, який поєднував об'єктивні критерії (розмір майна і характер походження) з тою оцінкою, яку надавав громадянину репрезентований посадовцем-цензором колектив (громада), що й визначало місце громадянина в соціальній ієрархії, а відтак – його певні права та обов'язки.

Вважаємо, ще одним суттєвим досягненням Риму була інституціоналізація недержавних об'єднань громадян у вигляді ремісничих колегій, котрі у взаєминах імітували кровно-родинні відносини патронів та клієнтів, але вже мали інший зміст. Всупереч цьому, у науковій літературі констатується обмеженість римської демократії у порівнянні з афінською як результат більшої замкненості громадянської общини. Це у свою чергу надавало римському громадянству особливої цінності, продукувало гордість за приналежність до нього.

У період Середньовіччя здійснювався синтез успадкованих від попередників давньогрецьких та римських природно-правових та приватно-

юридичних концепцій із засадами християнської теології, котра передбачала дещо інші, універсальні принципи в оцінці статусу й ролі особи в житті спільноти [28, с. 47]. Це дещо нагадувало розрив з обмеженим «полісним мисленням» на користь запровадження богословських висновків, які ставали важливим умовами життя суспільства. Проте з іншого боку суспільні реалії доби феодалізму перешкоджали втіленню в життя тих універсалістських принципів, які сповідувало християнство.

За цей період політико-правова теорія зазнала суттєвої еволюції, хоча всі існуючі теорії виростили на єдиному світоглядному «ґрунті», що несло християнське світорозуміння. Утвердження християнської моделі світу призвело до змін розуміння природи часу. І якщо в Античності час мав циклічну схему і розвиток держав визначався переходом від однієї форми правління до іншої, то з утвердженням християнської картини світу час набуває видимого «напрямку»: від створення світу до Страшного суду.

З того часу розвиток світу, що включав також і його політичні аспекти, виявляється підрядним єдиній меті, яку задав сам Творцем – кожна істота, що живе на землі, або явище, яке відбувається, – виконує свою особливу задачу, зміст якої підпорядковується лише Богу.

Релігійна реформація надала нового поштовху осмисленню уявлень про особисто-духовну гідність людини, її права на вибір. Засновники Реформації передусім воліли відтворити теократичний ідеал Середньовіччя, що похитнувся, на основі особистої віри і суворої духовної дисципліни. Реформатори постулювали необхідність особистого спілкування людини з Богом, яке не потребує посередництва Церкви.

Зазначимо, що за часів Реформації термін Аристотеля «громадянське суспільство», що вживався для позначення стану існування поліса, отримав кілька перекладів та заново увійшов до лексики соціально-політичного ладу. Приміром, латинський варіант даного поняття («*societas civilis*») з'явився в середині XVI століття у процесі перекладу з латини одного із рукописів

німецького гуманіста і реформатора Лютера соратника Ф. Меланхтона. Проте сам термін «громадянське суспільство» й у вченні Лютера, і в працях Меланхтона є лише синонімом держави, громадянської спільноти.

У свою чергу мислитель і гуманіст Ніколо Макіавеллі, наслідуючи багато в чому Аристотеля, спробував віднайти у складному сплетінні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин державно організованого суспільства наявність громадянського суспільства. Він розпочав спроби розмежувати державу і громадянське суспільство. Мислитель продемонстрував, що, окрім держави є щось самостійне, котре живе за своїми законами і не в усіх питаннях підпорядковане й контрольоване державою.

Крім того, вже досить широко поняття «громадянське суспільство» застосовують Т. Гоббс, Дж. Локк Б. Спіноза, котрі концепцію «громадянське суспільство» визначили як визначальну позицію в їхніх природно-правових теоріях.

Так, Т. Гоббс вважав, що громадянське суспільство розвилось природньо у результаті комунікації і взаємовідносин вільних індивідів між собою. Відзначимо, що в історії тривав так званий бездержавний період, котрий називався «природний стан»: коли чисельність людей зросла й їхні шляхи та інтереси почали перетинатися, то відносини між ними були ворожими, що з часом переросло у «війну всіх проти всіх». Гобс був переконаний, що така війна неминуча, її причиною він визначав людську природу, яка визначалася трьома факторами: суперництвом, недовірою та жагою до слави і панування.

Отже, виникнення держави було обумовлено альтернативою взаємного винищення. Нідерландський філософ, політичний та релігійний мислитель Б. Спіноза писав, що «...причини і природні основи держави варто шукати не у вказівках розуму, а виводити із загальної природи або устрою людей...» [10, с. 290]. Сама природа й природна необхідність диктують людям засіб і шлях

виходу з безвиході природного стану та переходу за допомогою загального договору в стан громадянський.

Згідно із теорією Спінози, відмінною рисою громадянського стану є наявність верховної влади, сукупним тілом якої і є держава.

Дж. Локк основою суспільства визначав приватну власність та рівність, «при якій усяка влада і всяке право є взаємними і ніхто не має більше за іншого» [13, с. 34]. На його думку, громадянська влада покликана забезпечити справедливе володіння цими речами через справедливі закони. Його спонукали індивідуалістичні прагнення християнського реформізму. Таким чином закладалась спроба пов'язати індивідуальне і суспільне за допомогою виділення сфери публічного, активного, вільного життя.

Цій темі значну увагу приділяв відомий американський публіцист Т. Пейн. У його славнозвісному памфлеті «Права людини» тема громадянського суспільства, яке протистоїть державі, була ключовою. Пейн, подібно Локку, припускав, що право на щастя, свободу совісті, свободу слова властиві людині від природи, а громадянські права людини створюються в процесі переходу від родоплемінного суспільства до держави як наслідок передачі людьми частини своїх природних прав у «загальний фонд» [25, с. 204-205]. Це ті права, реалізація яких не під силу окремій людині.

Зазначимо, що суттєвий внесок у визначення поняття громадянського суспільства зробили І. Кант і Ф. Гегель – видатні німецькі філософи-ідеалісти кінця XVIII – початку XIX століття. Кант вбачав найбільшу проблему для людського роду у створенні досконалого всеосяжного правового громадянського устрою, такого, в якому під впливом зовнішніх законів примус поєднується з непереборним впливом морального закону. Моральний закон є апріорним і абсолютним (категоричним). Він стверджує людську свободу. Проблема здійснення особистої свободи в суспільстві вирішується Кантом саме через поняття «громадянський союз».

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. було дві основні ідеї: свобода і рівність. Заклик до свободи був спрямований на боротьбу за права індивіда. Відтоді первинним визнавалося суспільство, яке об'єднує незалежних і рівноправних людей, які мають природні права на власність, підприємницьку діяльність і на участь у керуванні державою. З іншого боку, саме в Новий час заговорили про громадянина, який у повсякденності складає із себе справи і турботи громадянства, який насолоджується своєю неучастю – тим, що «компетентні люди» на підставі абстрактного й рівного для всіх закону звільняють його від відповідальності за соціальні рішення.

Історія розвитку капіталізму показала, що громадянське суспільство різко ділиться по лінії багатство-бідність, звідки і виникають конфлікти, що призводять до посилення регулюючої ролі держави, підривають позиції прихильників класичного лібералізму з їхньою традиційною ставкою на повну автономність індивіда.

Ліберальні теоретики прямують за практикою і, не відмовляючись від ідеалів свободи, шукають межу, за якою виникає невинуватене, небезпечне збільшення ролі держави. Найбільш могутньою відповіддю буржуазному егоїзму і одночасно викликом лібералізму в XIX ст. став марксизм.

Маркс не тільки погодився зі своїм учителем Гегелем розглядати громадянське суспільство як самостійну сферу, але й побачив у ньому базис держави – «громадянське суспільство – це справжній осередок і справжня арена всієї історії» [15, с. 33]. Тим самим Маркс спростував Гегеля, оскільки віддав пріоритет громадянському суспільству.

Можна зазначити, що історія розвитку ідеї громадянського суспільства у західноєвропейській політичній думці вказує на перетворення класичної політичної моделі на геть іншу – економічну. Класичну модель громадянського суспільства, сутність якої полягає в невідчуженості громадянського суспільства (яке трактується, насамперед, як суспільство

політичне) і держави, розвивали Цицерон, Спіноза, І. Кант, Ж.Ж. Руссо, Ф. Гегель.

«Економічну» концепцію громадянського суспільства розробили ідеологи новоєвропейського лібералізму – Б. Констан, В. Гумбольдт, І. Бентам, Дж. Локк, Т. Пейн, Дж. Такер, А. Фергюссон, А. Сміт, Дж. Ст. Міль [34, с. 95]. Вони пов'язували виникнення громадянського суспільства з відділенням господарської діяльності від сфери політики. І якщо прихильники політичної концепції громадянського суспільства приділяли основну увагу етичним проблемам його існування, проблемі моральних обов'язків індивіда перед суспільством, то прихильники економічної концепції пріоритетними вважали питання індивідуальної свободи, прав особистості. Незважаючи на корінну відмінність двох концепцій, прихильники обох визнавали приватну власність умовою громадянського суспільства.

Таким чином, аналіз ідеї громадянського суспільства вказує, що як теоретична конструкція, так і практична діяльність громадянське суспільство позиціонує себе як багаторівневе явище людської життєдіяльності, що виникло в результаті тривалого історичного розвитку і дало початок свого формування разом із розподілом суспільства на недержавні і державні сфери.

Економічну основу громадянського суспільства мають встановлювати відносини ринкового характеру. Його формуванню передуює становлення різноманітних форм власності з перевагою приватного капіталу. Регульована ринкова інфраструктура спричиняє ділову активність, завзятість людей, створює передумови плідної роботи. Наявність власності стає умовою свободи особистості в громадянському суспільстві. Проте необхідно враховувати, що свобода без правових меж здатна зруйнувати саме громадянське суспільство. У політиці громадянське суспільство має забезпечувати всім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських правах. Держава і громадяни при наявності закону й рівності перед ним мають певний загальний інтерес і реалізують його. Тобто, створюється демократична правова держава,

в якій ці інтереси реалізуються на основі міжнародно-визнаних норм. У такій державі виключається дискримінація за національно-етичними, політичними, релігійними, статевовіковими ознаками. Забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина, тобто:

- недоторканність його житла і майна;
- вільний вибір професії; визначення місця проживання;
- пересування по країні та за її межами;
- таємниця листування, телефонних розмов та інших видів сучасного спілкування;
- свобода слова, друку та інформації.

Реалізується вільне самовизначення людини в її світоглядних і духовних інтересах, а також всебічний захист громадянських прав з боку судових органів і громадських організацій.

У соціальній та духовній сферах громадянське суспільство спирається на якнайширшу соціальну структуру, яка постійно змінюється й удосконалюється. У ній установлюються відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, політичними та культурними ціннісними орієнтаціями. Завдяки реалізації різнопланових інтересів забезпечується культурно-політичний плюралізм, важливий для нормального функціонування громадянського суспільства.

Отже, ми визначили, що основними етапами розвитку громадянського суспільства прийнято вважати: перший етап розвитку громадянського суспільства охоплює період з XVI по кінець XVII століття, другий – з кінця XVIII по кінець XIX сторіччя, третій – з кінця XIX по даний час. Громадянське суспільство виступає у вигляді сукупності суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, духовних), формальних і неформальних структур, які задовольняють спектр потреб і реалізують інтереси індивідів та їх груп, адекватних досягнутому рівню суспільного розвитку.

2.2. Аналіз політико-правового забезпечення створення та діяльності організацій громадянського суспільства України

Питання забезпечення взаємодії держави й громадянського суспільства завжди було актуальним як з точки зору теоретики, так і практики. Права і свободи людини і громадянина як основа політико-правового розвитку громадянського суспільства є вагомим чинником розбудови демократичного суспільства, законодавчою домінантою при визначенні обов'язків держави перед людиною і суспільством. Законодавча активність державних інститутів України щодо створення умов для розвитку громадянського суспільства дає підстави говорити не лише про певні зрушення у цій справі, а й про нерозв'язані проблеми.

Стратегічні пріоритети є «частиною загального європейського цивілізаційного надбання» – вважає дослідник А. Кудряченко [27, с. 34], котрі виступають духовним мірилом уявлень про добро і зло у взаємовідносинах суб'єктів політики.

Практика показує: у країнах з розвиненою демократією правова система функціонує значно ефективніше, ніж у недемократичних країнах. При цьому порушення права людини не носять системний характер. Цьому сприяють правова і загальна культура, демократичний режим, активність інститутів громадського суспільства.

Визначення демократичною державою прав і свобод людини пріоритетною цінністю створює передумови для досягнення згоди щодо базових принципів реалізації державної влади, її взаємодії з громадянським суспільством.

Сучасний науковець О. Скрипник у свою чергу вважає: «там, де права і свободи індивіда не пов'язані з правами і свободами всього громадянського суспільства та державно, вони не можуть бути стабільними і тривалими» [11].

Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні виходить із розуміння громадянського суспільства та його інституцій такого типу суспільства, в якому вільно реалізуються права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадянської активності й самоорганізації [13, с. 54]. З огляду на оприлюднення владою європейських цінностей модернізації України виокремимо специфічні пріоритети розвитку громадянського суспільства на нинішньому етапі розбудови демократичної держави:

- утвердження верховенства права й цінностей конституціоналізму і представницької демократії, суворе дотримання органами влади конституційних прав і свобод громадян, принципів служіння держави громадянському суспільству, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян як основи їх політичної та економічної свободи, соціально-економічної справедливості;

- створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу, сприяння формуванню середнього класу – соціально-економічної основи громадянського суспільства;

- запровадження моніторингу виконання державних рішень, громадянського контролю за діяльністю органів державного управління, судової та правоохоронної систем;

- залучення громадськості та інституцій громадянського суспільства до формування державної політики;

- створення сприятливих умов для розвитку інституцій громадянського суспільства, спрямованих на суспільно-корисну діяльність (державна фінансова підтримка, надання послуг у різних сферах діяльності);

- стимулювання соціального діалогу з об'єднаннями роботодавців, профспілками та органами державної влади, налагодження співробітництва у форматі «суб'єкти господарювання – інститути громадянського суспільства – органи влади»;

- розширення можливостей впливу прямої демократії на організацію державної влади, запровадження чітких процедур ініціювання всеукраїнського і місцевих референдумів;

- розширення участі населення у самоврядних організаціях, підвищення ролі місцевої демократії у формуванні дієздатних територіальних громад;

- запровадження системи громадянської освіти як засобу поширення демократії участі, стимулювання суспільно-корисної громадянської активності, волонтерства [34, с. 138-139].

Варто зазначити, що перелічені стратегічні пріоритети розвитку громадянського суспільства залишилися б на папері «мертвим капіталом», якби не були унормовані на законодавчому рівні.

Серед фундаментальних прав і свобод людини і громадянина України в умовах сучасної демократії та глобалізації її стандартів важливе місце належить праву на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації. Це право визначається Конституцією України і законами України, що спираються на ратифіковані Верховною Радою загальноєвропейські міжнародні документи – Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права, Конвенцію про захист прав людини. Основою імплементації зазначених правових актів, що визначають права і свободи людини, слугує стаття 9 Конституції України, в якій записано, що «чинні міжнародні договори, згода і обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [1].

Це зобов'язання чітко підтверджується законотворчою практикою. Так, конституційне право на свободу об'єднання та його інституалізацію через мережу суб'єктів громадянського суспільства повністю відповідає положенням Загальної декларації прав людини. У ст. 36 Основного Закону зазначено: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і

свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів» [1].

Важливо зазначити, що у наступній статті наводиться виключний перелік причин, за яких можуть бути заборонені утворення та діяльність політичних партій і громадських організацій, гарантовано, що заборона їх діяльності здійснюється лише в судовому порядку [1, с. 12]. Законом, що регулює діяльність громадських організацій в Україні є Закон України «Про об'єднання громадян» [3]. У ньому зафіксовано основні засади діяльності та статус об'єднання громадян, їх права і обов'язки. Добровільне громадське формування, зазначається в законі, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод.

З 1997 року Україна приєдналась до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, взявши на себе зобов'язання гарантувати права на свободу об'єднання, створювати максимально зручні правові й адміністративні умови для діяльності громадських організацій. Однак ця подія не сприяла суттєвому підвищенню ефективності роботи останніх.

3 квітня 2008 року європейський суд визнав Закон України «Про об'єднання громадян» недемократичним, таким, що порушує Конвенцію, констатував, що українське правознавство й практика його застосування обмежують право громадян на об'єднання». На думку дослідників, хоча Україна й гарантувала права на свободу об'єднань, реалізація цих прав була занадто ускладнена державою [24, с. 132].

Дехто списував цей суттєвий недолік в організації роботи громадянського суспільства відсутністю загальноприйнятих стандартів щодо статусу неурядових організацій. На такі зауваження відразу відгукнулася Рада Європи, ухваливши Рекомендації Комітету Міністрів держав-членів Ради Європи. У названому документі були визначені основні засади, на яких повинні базуватись національні закони про діяльність організацій громадянського суспільства, країн-членів цієї організації. Як виявилось,

чимало норм чинного Закону України «Про об'єднання громадян» [3] суперечать положенням згаданої рекомендації Ради Європи.

Головними недоліками цього закону є:

- заборона створювати суспільно-корисні об'єднання, зокрема, ті, що діють в інтересах громадян або суспільства. Щоправда за громадянськими організаціями залишалось право захищати інтереси виключно членів своєї організації, пропагувати ідеї, що належать тільки їм;

- заборона юридичним особам створювати громадські організації (стаття 11 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод говорить про право осіб (фізичних і юридичних) на об'єднання);

- штучне обмеження території дії громадської організації через існування територіальних статусів (наявність такого статусу забороняла діяльність громадських об'єднань у регіонах, де їх не було зареєстровано);

- заборона неурядовим громадським організаціям займатися господарською діяльністю (рекомендувалося створювати додаткову юридичну особу. У розвинутих країнах громадські організації мають право здійснювати господарську діяльність за умови, що прибутки будуть направлені на виконання статусної діяльності і їх не можна розділяти між засновниками) [27, с. 34].

Оцінюючи стан розвитку громадського суспільства, визначено, що середовище для діяльності його організації в Україні покращувалося повільно. За індексом сталості громадських організацій, визначеним Агентством міжнародного розвитку США, громадянське суспільство України залишалось перехідним. Незмінно низькою була й оцінка законодавчого середовища його діяльності.

Відповідно до рейтингу «Перехідні держави», визначеного міжнародною неурядовою організацією «Дім свободи», оцінка громадянського суспільства України була швидше незадовільною, ніж позитивною. За інформацією цієї авторитетної організації, практично в

Україні реєстрація громадянської організації тривала багато місяців і завершувалася успішно лише для 50% ініціатив. Більшість організацій не мали можливості взяти участь у конкурсі і отримати європейський грант чи домогтися врахування своїх пропозицій, поданих органам влади.

Особливо багато вад мало законодавство щодо регулювання державного фінансування неурядових організацій. Визнаючи роль громадянського суспільства в розбудові демократичної держави, розвинуті європейські країни забезпечують значну частину фінансування діяльності громадянських організацій. Наприклад, у країнах Європи 40-60% загального доходу цих організацій становить державне фінансування. Такі держави, як Естонія, Молдова, Хорватія, Угорщина успішно реалізують комплексну державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства.

Для громадських організацій неабияке значення має присвоєння їм статусу неприбуткової організації. Наявність його окремі доходи організації звільняються від податку на прибуток. Це стосується також коштів і майна, які надходять безпосередньо або у вигляді фінансової допомоги, або у вигляді добровільних пожертвувань, грантів, спонсорської допомоги.

Щодо окремих пільг для організацій громадянського суспільства на прямі податки, зокрема прибуток на майно, то ситуація, за словами О. Віннікова, голови Правління Мережі розвитку європейського права, виглядає сприятливою, порівняно з країнами СНД.

Однак, щоб адекватно оцінити чинну систему пільг для компаній-донорів, в Україні, порівняно із законодавством європейських країн, є ряд суттєвих проблем. По-перше у жодній із країн ЄС не встановлено «мінімального порогу» для пожертв організаціям громадянського суспільства; по-друге, у 22 із 27 країн ЄС компаніям дозволено включати у свої валові витрати пожертви організаціям громадського суспільства; по-третє, п'ять країн ЄС, у тому числі Німеччина, Франція, Іспанія дозволяють включати у

валові витрати пожертви у розмірі 0,5 % валового доходу за згодом компанії-донора.

А в Боснії, Македонії і Сербії ця альтернативна «пільга» інколи сягає 3,5% валового доходу. Аналіз результатів проведених студій, експертних оцінок фахівців дозволяє дослідникам режиму оподаткування в Україні визначити набір змін, які істотно підвищують фінансову стабільність організацій громадянського суспільства.

Серед них виділяють такі:

- ліквідувати суперечності законодавства у визначенні положень, які стосуються неприбутковості громадських організацій;
- встановити законом критерії надання громадським організаціям статусу неприбутковості на підставі фактичної діяльності та звітності про її соціальний ефект;
- встановити ефективні пільги для підприємств-донорів організацій громадянського суспільства;
- запровадити знижені ставки ПДВ на товари і послуги, визначені законодавством ЄС (5-7 %) та звільнити від ПДВ цінних паперів, що передаються з метою створення цільового капіталу організації громадянського суспільства;
- звільнити організації громадянського суспільства від сплати податків на землю і нерухоме майно, яке не використовується для одержання доходу від продажу товарів і послуг;
- встановити єдині вимоги до установчих документів громадських організацій;
- встановити спрощений порядок податкової звітності, узаконити право не подавати звіт, або подавати їх раз на рік у разі відсутності власних податкових зобов'язань, або річного доходу не вищого 30-60 тис. євро.

Підсумовуючи, зазначимо, що законодавча активність державних інститутів України щодо створення умов для розвитку громадянського

суспільства, ефективна робота благодійних волонтерських та інших організацій, що спостерігаються останнім часом, дають підставу говорити не лише про певні зрушення у правничій справі, спрямованій на забезпечення умов для діяльності громадських об'єднань, а й про нерозв'язані проблеми. З одного боку, українська влада імплементує у прийнятті законодавчі акти окремі положення міжнародних документів, з іншого – реалізація прав громадян, гарантована цими документами, надто зарегульована і ускладнена державою.

В умовах дефіциту розвитку демократії, відсутності єдиної скоординованої програми розвитку громадянського суспільства політична система все ще не набуває повно-цінних, стійких зв'язків громадських організацій з життєвими інтересами громадян.

2.3. Періоди становлення інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні

У період, коли Україна перебувала у складі СРСР, відбулося чимало подій, які вплинули на можливість реалізації ідей громадянського суспільства, що помітні зараз у сучасній Україні. Причини цього, на нашу думку, пояснюються тим, що у той час були певні відмінності у цілях, завданнях та стратегіях державотворення. Політика здійснювалася та реалізовувалися владні повноваження характерні для радянської доби. Оцінювати цей вплив можна по-різному, що зумовлюється надлишковою політизованістю проблеми. Утім все таки можна говорити про деструктивний вплив на становлення інститутів громадянського суспільства та взаємини держави і суспільства політичних інституцій радянського періоду.

З барикад і трибун замість проголошений принципів соціальних цілей суспільству нав'язувалася тоталітарна й репресивна моделі взаємодії держави та громадянина, яка не залишала місця для розвитку й становлення

громадянського суспільства. Тоді існували тільки штучні інституції суспільства, які слугували опорою системи, бо були створені державою.

Модель керівництва й державотворення зумовлювалася ідеологічними, особистісними, ситуаційними чинниками і залежала від них.

У період постперебудови, який припав на другу половину 1980-х років – початок 1990-х років, відбуваються визначальні зміни у статусі й формах взаємин між державою і суспільством. До руйнації СРСР призвела криза легітимності радянської моделі державотворення, відкривши шлях до розбудови національних систем суспільної та політичної взаємодії держави й особистості. І саме інститут громадянського суспільства повинен був стати посередником у цих відносинах

Утім, «демократичний рух», котрий у цей час активізувався в Україні, призвів до утворення псевдогромадянських інституцій (номенклатура, криміналітет, клани тощо), що й посіли місце, яке повинно було належати громадянському суспільству щодо встановлення норм і правил державотворення та суспільно-політичного життя [15].

Зазначимо, що значне поживлення наукового та суспільного інтересу ідеями громадянського суспільства було помітним у перші роки після здобуття Україною незалежності, а також під час «помаранчевої революції», що відбулася у 2004 року та впродовж наступного 2005-го. Вважаємо, що саме в цей час, можливо вперше в історії нашої держави з'явилась конкретна перспектива становлення інституцій громадянського суспільства.

Із проголошенням самостійності країни та початком процесу демократизації різних сфер суспільно-політичного, духовного, громадського життя, помітним стає розширення політичної участі суспільства в управлінні політичними процесами й державотворенні. Утім суттєве зниження рівня життя та інші суспільно-політичні негаразди перших років незалежності призвели до того, що процес занепаду інститутів самоорганізації поза політичною сферою обернувся пропорційним самоорганізації за політичною

ознакою, тобто масово виникли політичні партії, відбулося руйнування традиційних неполітичних організацій [22, с. 308].

Так, разом із політичними формами суспільної самоорганізації в Україні виникають нові незалежні громадські організації, що діють поза політичною сферою. «У цьому розумінні визначальну роль зіграла головна її передумова – громадська самоідентифікація – система мотивацій суб'єкта, яка створюється на засадах певних ціннісних установок, політичних та соціальних орієнтацій.

У середині 90-х років ХХ століття глибока соціальна криза в українському суспільстві призвела до подальшого відчуження держави й суспільства. В ситуації кризового послаблення інтеграції та соціальної захищеності на перший план вийшли індивідуальні форми реагування, прагнення до суто індивідуальної вертикальної мобільності і соціального виживання за принципом «кожен сам за себе».

Зі здобуттям незалежності нашої держави у серпні 1991 року постали реальніші можливості та перспективи інституалізації громадянського суспільства. Цьому сприяли підвищення рівня національної свідомості, і формування нового бачення місця суспільства та особистості у державотворенні й держаному управлінні, і багато інших чинників. Утім формування лише номінально нової системи влади та прихід до неї «старої» партноменклатури призвело до економічної кризи й поступового витіснення ідей незалежності та, відповідно, втрати перспективи справжньої реалізації ідеї громадянського суспільства.

Події 2004-2005 років заново актуалізували в країні зацікавлення ідеями громадянського суспільства та спонукали до процесу його інституалізації, у цьому плані ініціатива належала здебільшого широким верствам. Однак, сподівання на швидкий результат виявилися марними. Причина були очевидні – ті ж самі корпоративні інтереси, щоправда вже але вже нових управлінців [26, с. 79].

Ідея громадянського суспільства, що, на перший погляд, стала рисою оновленої моделі українського політичного життя, поступово потопала в безладді політичної нестабільності, дріб'язкових чварах політиків та зневірі самого суспільства, котре в черговий раз виявилось відстороненим від реальної участі в процесах державотворення. Так відбулося повернення до старої моделі держуправління та суспільно-політичного життя, що неминуче призвело до нівелювання й знецінення досягнень на шляху до становлення громадянського суспільства.

Процеси розвитку громадянського суспільства з проголошенням незалежності значно активізувались. Підґрунтям для цього стало формування різних форм власності, організаційне та інституційно-правове забезпечення суб'єктів громадянського суспільства, тобто, громадських організацій.

Якщо ж говорити в рамках міжнародних оцінок, то вітчизняне громадянське суспільство наразі дещо відстає від європейських колег, і навіть поступається деяким країнам пострадянського простору.

Чинники, що впливають на становлення громадянського суспільства – це законодавче середовище в країні, активність громадян і розвиток громадських організацій, їх змога об'єднувати зусилля та здатність залучення громадян у свою діяльність, а також створення спільностей довкола загальних цінностей та інтересів.

Безперечно етапи становлення громадянського суспільства тісно пов'язані зі стадіями державотворення в Україні. Відтак, сьгоднішні науковці виділяють чотири періоди.

Четвертий період триває й донині. У самостійній державі він визначається і супроводжується демократизацією різних галузей громадського життя та збільшенням участі суспільства в процесах прийняття рішень на місцевому, регіональному та національному рівнях [31, с. 97].

Кожен із зазначених етапів розвитку громадянського суспільства безпосередньо впливав на подальший шлях становлення громадських організацій в Україні.

Однією з характерних ознак громадянського суспільства в нашій країні можна назвати його нестабільність або непостійність, це означає, що здебільшого вона проявляється у суттєвій активізації громадських організацій в моменти соціальної напруги – згадаймо, приміром, події під час Революції гідності, або напад на активістів, або кричуща несправедливість у реалізації окремих реформ. У такі пікові моменти громадські організації залучають максимально можливу кількість підтримки з боку населення. Проте не треба забувати і про рутинну роботу для якої так само важливою є участь українців.

У демократичній країні вагоме значення при прийнятті владою рішень відводиться інноваційним ідеям та ініціативі громадян. Проте, низький рівень активності їх, що спостерігається в країні, науковці пов'язують з ментальністю нашого народу та специфікою становлення громадянського суспільства в Україні. Оскільки однією з перших в Україні спільнот була сільська община, в якій колективні інтереси підносились вище за інтереси окремої людини. І це пригнічувало усвідомлення власної індивідуальності [30, с. 72].

Зазначимо, що становлення і розвиток громадянського суспільства в Україні визначається положеннями Закону України «Про громадські об'єднання» [4]. Крім того, слід відзначити ще Стратегії розвитку громадянського суспільства в нашій державі («Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки»). Наразі готується проект Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки [32].

Концепції становлення громадянського суспільства в країні висвітлені у постанові КМУ №657 від 14.08.2019 і зазначеному у ній плані заходів, що передбачає:

- 1) створити сприятливі умови для формування й розвитку інститутів ГС;

2) сприяти участі спільноти у вирішенні регіональних питань, залучати громадян до прийняття владних рішень;

3) стимулювати участь громадських асоціацій у соціально-економічному житті держави.

Із огляду на це слід зробити акцент на тому, що співпраця громадянського суспільства і держави – важливий і ключовий фактор у встановленні демократії [26].

Наразі громадянське суспільство представляє собою раціональну модель співіснування громадян, громадських організацій та представників влади, що ґрунтується на свободі і демократії при мінімальному втручанні держави. Розвиток громадянської свідомості дає змогу людям краще розуміти та користуватися власними правами і, водночас, відповідально ставитись до власних обов'язків.

Отже, роль громадян у становленні громадянського суспільства значна, адже саме вони за підтримки громадських організацій можуть сформувати у влади відповідальну поведінку, прозорість дій та правильність прийняття рішень. Лише за умови дієвого й ефективного функціонування громадянського суспільства можливе проведення широкомасштабних реформ і підняття якісного рівня життя в Україні.

РОЗДІЛ 3.
ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ПОЛІТИЧНИЙ
АСПЕКТ

3.1. Особливості українського соціуму, його вплив на процес становлення громадянського суспільства

Теоретичний та ідеологічний концепт громадянського суспільства позначає публічну сферу, символічне поле громадянської активності, мережу соціальних інститутів, що включають комплекс визначальних соціальних характеристик та вимірів соціальної життєдіяльності, яка відокремлена від держави. Громадянське суспільство – комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, що передбачає наявність:

- соціальних інститутів (незалежних ЗМІ; громадської думки; добровільних об'єднань громадян; асоціацій, принципу верховенства права, що реалізовується в рівноправності громадян перед законом; систему зовнішнього громадського контролю за державними владними структурами всіх рівнів; організації із захисту прав і свобод);

- соціальних практик, що включає суспільну активність громадян, котрі не обмежуються участю у виборах; громадських рухів та ініціативних груп; участі громадян в добровільних організаціях; правової культури та вміння застосовувати правозахисну й судову системи; вплив на органи державної влади суспільно важливих ініціатив);

- суспільних норм, цінностей та чеснот (толерантності, довіри до співгромадян та суспільних інститутів, суспільної відповідальності, патріотизму, хисту до поступок і компромісів, що не порушують людської гідності, громадської солідарності) [37].

Науковець у сфері соціології В. Степаненко аналізуючи посткомуністичне громадянське суспільство застосовує тезу «слабкість», скільки часто неадекватність та суперечливість розуміння його цінностей та практик у різних формах посткомуністичного дискурсу, а також проблеми інституціоналізації та представництва в громадських недержавних організаціях ширшого «негромадянського» суспільства. Деякі пострадянські країни, зокрема Україна, демонструють досить міцне «статистичне» громадянське суспільство [34, с. 109].

На початку 21 століття в Україні за статистикою було зареєстровано близько 50 тисяч недержавних організацій та об'єднань. Утім тільки 10% із них були реально чинними.

На початку 2000-х активно розвивалася мережа міжнародних організацій. У цей час українські громадські організації виглядають досить успішно, зважаючи на кількісне представництво та активну міжнародну допомогу та навіть певні фінансові ресурси [16]. Водночас вони беруть активнішу участь у підтримці демократичних процесів у державі. Так, щороку зростають обсяги фінансування різного роду благодійних та навчальних проектів.

Відзначимо, що у цей час найбільшу активність виявляє фонд «Відродження», який фінансує розробку цілої низки програм, спрямованих на створення в Україні громадянського суспільства.

Отже, громадські організації – це формалізовані самодіяльні (неурядові) неприбуткові об'єднання громадян, спрямовані на реалізацію різноманітних колективних інтересів і захист колективних прав.

У цьому широкому значенні до розряду громадських організацій потрапляють досить різні за своєю суттю інституції – політичні партії, власне громадські організації, організації за інтересами, благодійні фонди тощо [7, с. 164].

Слід зазначити, що з розвитком сектора некомерційних організацій та груп чи «третього сектора» поняття громадянського суспільства набуло нового виміру. У посткомуністичних країнах «співтовариство некомерційних організацій (НКО)» може розглядатися як основа, центральна частина громадянського суспільства, оскільки саме в цьому співтоваристві найбільшою мірою зберігся сьогодні пріоритет моральних цінностей.

Можна сподіватися також, що саме звідси реальні моральні стандарти поширяться на політичне співтовариство – у вигляді заперечення імморалізму в політиці, та на економічне співтовариство – у вигляді нової етики бізнесу або корпоративної моралі [12, с. 209].

З огляду взаємодії з державою наразі особливого значення набувають правозахисні громадські організації. Вони покликані забезпечувати суспільний контроль за дотриманням прав людини, у першу чергу – з боку держави. Значна частина опитуваних (41 %) упевнена, що порушення прав і свобод обумовлюється байдужістю до цього певних установ та організацій; не змогли визначитися з відповіддю на це запитання 11 % респондентів [9, с. 169].

Становлення та інституціоналізація громадянського суспільства в Україні характеризується наступними тенденціями: інститути громадянського суспільства беруть активну участь у виробленні державного курсу, спрямованого на розв'язання важливих для суспільства проблем. Цей процес здійснюється із залученням фахівців наукового сектору, створенням центрів аналітики, вивченням громадської думки та проведенням громадських слухань.

Таким чином, потенціал громадянського суспільства залучається до розв'язання політичних проблем; інститути громадянського суспільства проповідують цінності громадянства, запроваджують систему заходів ідеологічного характеру, чим позитивно впливають на суспільство; формування інститутів громадянського суспільства без прямого втручання

держави, наближеності до населення сприяє вирішенню існуючих та потенційних конфліктів.

Отже, альтернативні заходи щодо розв'язання суспільних проблем суспільства формуванню оптимальної стратегії держави; в умовах розбудови національних держав саме інститути громадянського суспільства є ядром формування стратегії в національній політиці та консолідації нації. Нагальним завданням, що ставлять інститути громадянського суспільства є ідеологічна робота та виховання населення, формування у них політичної культури.

3.2. Роль громадських рухів та організацій у процесах демократизації політичної системи України

Умовно можна виокремити чотири періоди становлення інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні: 1) 1991-1995 рр.; 2) 1995-2004 рр.; 3) 2004 - 2012 рр., 4) 2013 – по теперішній час. Вважаємо за необхідне визначити специфіку інституціональних змін (Табл. 3.1).

Перший етап (1991-1995рр.) визначається первинною інституціоналізацією, яка характеризується появою ідеологічного гасла демократичних змін через втілення ідеї громадянського суспільства. У рамках даного періоду доцільно виділити два підетапи: 1) сприйняття ідеї громадянського суспільства, так званого «романтизму», сповнення надій щодо швидкого становлення громадянського суспільства й перетворення «держави добробуту» та суспільства з високим рівнем життя громадян, їх активною участю у політичному житті.

Другий підетап носить характер інституціональної невизначеності та нестабільності, коли змінюється політичний режим, починається трансформація, яка ускладнюється відсутністю нормативно-правової бази,

девальвацією цінностей. Розчарування і зневіра людей щодо псевдodemократичних реформ через різкий спад в економіці, зростанням безробіття, низькою заробітною платнею. У цей час загострюються суперечки, відбувається конфронтація в суспільстві, а засоби врегулювання як правило застосовуються силові. Саме реформи, які розпочалися з процесом визнання незалежності держави, офіційно проголошеною Декларацією про державний суверенітет стали тим історичним моментом щодо створення умов для розвитку та функціонування громадянського суспільства як фактору демократизації політичної системи.

Для другого етапу (1995-2004 рр.) характерне забезпечення інституціональної стабільності. Умовно можна виокремити два підетапи. Перший характеризується активним законодавчим закріпленням інституціонального поля громадянського суспільства. Таких значних темпів законотворчості Україна ніколи не мала, а прийняті закони торкалися питань врегулювання взаємин у політичній, соціальній, економічній, духовній сферах.

У цей час інститути громадянського суспільства поступово починали заявляти про себе, ставати активними учасниками соціально-політичного процесу. Це розпочалася з моменту визнання та залучення державою потенціалу структур громадянського суспільства до державотворчих процесів. Основою інституціоналізації є нормативно-правова база, завдяки якій розвиваються інститути громадянського суспільства [21, с. 281].

Другий підетап почався із прийняттям Закону України «Про основи національної безпеки України» (19.06.2003 р.), у якому визначено, що пріоритетним завданням політичного розвитку є формування громадянського суспільства, його демократичних інститутів, заохочення громадської активності. У цьому нормативно-правовому акті вперше визначається громадянське суспільство як інститут, а стратегічним пріоритетом державної політики ухвалюється його розвиток [20].

У цей період створюються Інститут громадянського суспільства, Лабораторія законодавчих ініціатив, Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень «Євро Регіо Україна». Їхнього головною метою є сприяння ствердженню демократичних цінностей в суспільстві, формування плодотворної та ефективної політики в державі, розвиток політичної та правової культури громадян і політиків.

Зазначимо, що головним досягненням громадянського суспільства в Україні на сьогодні є те, що воно існує, і що нині стало ясно, що його вплив може бути вирішальним. Про це свідчить досвід Помаранчевої революції 2004 року, головними ідеологами, натхненниками і організаторами якої виступили саме представники громадянського суспільства [25, с. 334].

В час виборів 2004 року, коли вся сила державної машини була спрямована на порушення виборчих прав громадян і фальсифікацію виборчого процесу, саме активна позиція громадянського суспільства дозволила захистити виборчі права громадян і встановити дійсні результати виборчої кампанії. Сила громадянського суспільства і опозиційних партій виявилися вагомішими, ніж сила держави. Організації громадянського суспільства були головними організаторами акцій громадянського спротиву, ініціаторами мобілізації громадян і джерелами розповсюдження правдивої інформації.

Третій етап (2004-2012 рр.) характеризується формуванням функціональної дієздатності громадянського суспільства. Тут також доцільно виділити два підетапи. У першому створюється нормативно-правова база щодо функціонування громадянського суспільства, поширюється спектр інститутів громадянського суспільства в економічній, духовній, соціальній сферах.

Інституціональне середовище громадянського суспільства є неструктурованим, нездатним до самостійного виконання функцій, що дає змогу визначити його організаційно представленим, але функціонально неефективним через інституціональні деформації через кризу довіри у

відносинах між державою та інститутами громадянського суспільства, унеможливлення демократичної участі та представництва інтересів і визначає модель взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави як нерівноправне партнерство за перехідного режиму.

2004 рік відзначено тим, що відбулася електоральна революція з українською специфікою з метою зупинити наступ авторитаризму, з вимогами щодо демократичних цінностей, європейського вибору громадськості, відстоявши своє право на чесні вибори, які мали привести до влади демократичних політиків.

Саме у цей час утворилася Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства (згідно з Указом Президента України «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 25.01.2012 р.).

Табл. 3.1. Стадії розвитку громадянського суспільства в сучасні Україні

Стадії розвитку	Конфігурації влади між державою і громадянським суспільством
I. Становлення	Громадянське суспільство до держави (з кінця 1980-х до проголошення державної незалежності у 1991 р.
II. Періоди Інституціонлізація	1) 1991-1995 рр.; 2) 1995-2004 рр.; 3) 2004 - 2012 рр., 4) 2013 – по теперішній час

Дійсно громадянське суспільство відіграло незначну роль у захисті прав і свобод громадян, через те, що його структури контролювалися державою. Це викликало недовіру до інститутів громадянського суспільства з боку пересічних громадян. Тренд щодо довіри до організацій громадянського суспільства серед населення України не втратив своєї актуальності й нині. Так, за опитуванням, проведеним соціологічною службою Центру Разумкова з 06

по 12 березня 2020 р., громадським організаціям у середньому довіряло 45,7 % респондентів, не довіряло – 40,3 % [29].

Четвертий період (з 2013 по теперішній час) відзначений затвердженням Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, набранням чинності закону «Про громадянське суспільство» у 2013 р., участь України у міжнародній ініціативі «Партнерство «Великий уряд», в регіонах поширилася практика прийняття регіональних програм сприяння розвитку громадянського суспільства [5, с. 40].

Крім того, важливим моментом є той, що Революція гідності і діяльність волонтерських організацій змінили статус громадянського суспільства в Україні, підвищили його роль, повагу та довіру громадян до структур громадянського суспільства

Наразі в більшості областей України, за офіційними даними, налічується кілька сотень організацій цивільного суспільства – переважно кількість їх коливається від 200 до 500 одиниць. На цьому фоні виділяються Львівська область і місто Київ, є абсолютними лідерами за кількістю зареєстрованих громадських організацій (понад 4000) і відрізняються бурхливою суспільно-політичним життям, в яку включені багато місцеві організації. Серед лідерів за кількістю організацій можна також назвати Запорізьку (близько 1500 організацій), Дніпропетровську (майже 1000), Одеську (близько 1000) і Луганську (більше 750) області. Організації громадянського суспільства України є досить консолідованими і здатними до об'єднання в коаліції і проведення спільних акцій.

Громадські організації здійснюють відчутний тиск на суб'єктів виборчого процесу з метою забезпечення вільних, чесних і прозорих виборів. Три всеукраїнські мережні організації, а саме Комітет виборців України, Громадянська мережа «Опора», Фондація регіональних ініціатив, здійснюють постійне спостереження за виборами.

Слід зазначити, що на сьогодні українці мають найвищий за всю історію України рівень гарантування і захисту цивільних і політичних прав і свобод. Українські громадські організації є головними публічними захисниками порушених прав громадян. Усі головні позитивні демократичні зміни в державній політиці України відбуваються при активній участі і лобіюванні громадських об'єднань. Практично жодне прогресивне рішення влади не обходиться без активного сприяння аналітичних центрів та громадських організацій в розробці тексту рішення і його просуванні.

Отже, на нашу думку, за роки невдалих реформ українська держава, принаймні на формальному рівні, здійснила значну роботу зі створення законодавчої бази, що регулює відносини в сфері взаємодії держави і громадянського суспільства, інституціоналізації прав людини і громадянина, закріплення цих позицій входженням України в міжнародні структури по захисту прав і основних свобод громадян.

3.3. Роль інститутів громадянського суспільства у політичному процесі України

Демократичний потенціал громадянського суспільства забезпечує можливість його впливу на державу. Громадянське суспільство, діяльність якого спрямована на активні заходи, має всі шанси сформувати демократичне суспільство, основою якого має стати національна ідея і національний інтерес [16]. Інститути громадянського суспільства виникали та функціонують як відгук на потреби, вони формуються історично. Визначальною умовою їх становлення є виклики історичних обставин та розвитку демократії. Події останнього часу як: Революція гідності, анексія Росією Криму, «гібридна війна», розв'язана Росією проти України на Донбасі сприяли об'єднанню

української нації і позитивному ставленню до цінностей «демократія» і «громадянське суспільство» [31].

Громадянському суспільству необхідно нарощувати свої сили, щоб забезпечити швидкі і незворотні позитивні зміни в суспільному житті України. Нині політичні партії та великий бізнес мають набагато більші ресурсів і впливу на ситуацію в країні. Однак, на жаль, ні партії, ні великий бізнес не є носіями демократичних цінностей і апологетами цивільних свобод.

Громадянське суспільство демонструє послідовність і наполегливість у своїх діях, спрямованих на розвиток демократії. Про це свідчить, серед іншого, розширення громадянських свобод, формування більш прозорою і відповідальною політичною системою, впровадження в життя практики належного врядування. Однак організації громадянського суспільства не в змозі утримувати на собі весь «фронт» боротьби за права громадян. Хвиля порушень прав громадян з боку органів влади або бізнесу набагато перевищує можливості громадських об'єднань.

Після Помаранчевої революції з'явилося багато нових організацій, метою діяльності яких є активний захист прав громадян, особливо на місцевому рівні. Найбільш часто такі організації здійснюють кампанії громадського лобіювання в таких напрямках: забезпечення доступу до публічної інформації, протидія корупції, протидія погіршенню законодавства, протидія незаконній забудові парків і скверів, протидія екологічним злочинам. Головними перешкодами, що заважають громадським організаціям проводити успішні кампанії громадського лобіювання, є:

- 1) мала чисельність членів організації і невміння мобілізувати широку громадськість;
- 2) ігнорування владою правових механізмів захисту прав громадян та процедур забезпечення участі громадськості в процесі прийняття рішень;
- 3) неготовність місцевих громад і місцевого бізнесу фінансувати в достатній мірі кампанії громадського лобіювання;
- 4) відсутність гарантій щодо доступу до правосуддя України.

Однак, наразі чи не найбільшою проблемою у взаєминах влади і суспільства є небажання влади йти на співпрацю. Такий висновок був зроблений Фондом «Громадських ініціатив», у ході дослідження проведеного торік (Рис. 3.3.)

Рис. 3.3 Проблеми взаємодії громадських організацій з владою.

Основні проблеми взаємовідносин громадських організацій з владою (згадок)

За версією організацій громадянського суспільства

Опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» з 15 квітня по 1 травня 2020 року серед представників громадських організацій. Загалом отримано 75 відповідей.

Chart: Andrii Sukharyna • Source: DIF • Created with Datawrapper

Сьогодні все ще існують певні ризики для постійного розвитку громадянського суспільства в Україні: 1) поглиблення і достатня тимчасова тривалість політичних криз; 2) незначний відсоток надходжень до бюджету організацій від продажу послуг; 3) припинення фінансової підтримки громадських ініціатив в Україні з боку міжнародних донорів (в першу чергу, це ризик для аналітичних центрів) і відсутність в українських громадських організаціях безпосереднього доступу до структурних фондів ЄС; 4) невеликий прошарок середнього класу в українському суспільстві (близько 10%), що значно обмежує соціальну базу для розвитку громадянського суспільства. Для зменшення цих ризиків і забезпечення сталого розвитку «третього сектору» необхідно здійснити значне реформування законодавства для громадських організацій і докладати значних зусиль до популяризації участі людей у громадській діяльності[39, с. 154].

Головними цілями єдиної і скоординованої державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні повинні стати:

1. Реформування законодавства для неурядових організацій і приведення його у відповідність з Фундаментальними принципами статусу неурядових організацій в Європі, спрощення і здешевлення державного регулювання процедур створення і реєстрації організацій громадянського суспільства.

2. Розширення прозорого державного фінансування діяльності організацій громадянського суспільства та створення податкових стимулів для філантропічної і благодійної діяльності бізнесу.

3. Залучення неурядових організацій до надання соціальних послуг населенню.

4. Впровадження процедур залучення громадськості до процесу прийняття рішень і механізмів забезпечення інформаційної прозорості діяльності органів державної влади.

ВИСНОВКИ

В українському суспільстві здавна існувала традиція пошуку розв'язання посталих проблем всією громадою. Самоорганізація та прислухання до колективного розуму були властиві ще з часів княжої Русі, коли важливі рішення не ухвалювались без узгодження з народною думкою. Саме в часи бездержавності нація показала свої зразки гуртування, такі як: козацтво, братство, ремісничі цехи, самоврядні міста та інші, котрі виступили гарантом збереження демократичного устрою суспільного життя. Саме на принципах широкого народоправства та парламентаризму засвідчили свої стратегічні позиції суспільства на початку ХХ століття.

Детальний аналіз існуючих наукових підходів до досліджуваної проблеми дозволив запропонувати систематизовані визначення до понять «громадянське суспільство», «механізм становлення громадянського суспільства». Становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства розглядається як процес, за допомогою якого соціальні дії стають упорядкованими в соціально-структурні особливості.

Науковій проблемі розвитку громадянського суспільства як чинника демократизації присвячено значну кількість вітчизняних і зарубіжних праць, які є вагомим внеском в політичну теорію та методологію. Проте недостатньо проаналізовано проблеми, пов'язані з кризовою ситуацією в окремо взятому суспільстві.

Громадські організації на межі 90-х років постали головною рушійною силою здобуття незалежності сучасною Україною. Громадянське суспільство ініціювало подальші демократичні реформи в Україні та здійснювало їх захист, виступаючи своєрідним стабілізуючим чинником у кризові для держави часи.

Сутнісними резервами посилення громадянського суспільства є нарощування соціального капіталу та посилення соціальної відповідальності членів (учасників) громадських організацій.

Особливого значення набуває увага щодо законності та гуманності в діяльності таких структур, можливих зловживань своїм статусом та можливостями, спроб поглиблення ліній розмежування в соціумі та дискредитації української державності.

Викликає стурбованість активізація громадських організацій проросійського ґатунку, спрямована на пропаганду ідей «руського міра» та відбілювання злочинів країни-агресора. Подальшого вдосконалення вимагає і система відносин між громадянським суспільством та державою, зокрема її правова, фінансова, інформаційна, соціальна та майнова сфери. Їх важливо будувати, ґрунтуючись на стратегічних орієнтирах та пріоритетах розвитку України, а не підміняючи їх ситуативними та кон'юнктурними стратегемами поведінки та дії.

На основі вивчення наявного досвіду та специфіки розвитку українського суспільства з'ясовано чинники становлення інститутів громадянського суспільства, до яких відносяться: взаємодія демократичних інституцій, представництво інтересів, захист прав та свобод, політична участь, децентралізація. Обґрунтовано положення щодо інституційних проблем, які спричиняються порушеннями у взаємодії політичних інститутів, їх функцій, меж компетенції, об'єктивних потреб розвитку.

Сформульовано особливості формування механізмів розвитку громадянського суспільства в умовах посилення впливу чинників зовнішнього середовища, корупції, віртуалізації політичних відносин.

Вирішення існуючих проблем становлення й розвитку громадянського суспільства можливе через розподіл відповідальності між державою, бізнесом і громадськими організаціями, визначення пріоритетів і зміни характеру взаємодії з регіональною владою, подолання популістських політичних

рішень, налагодження партнерства держави та бізнесу. На це впливає специфіка демократичної трансформації через сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Об'єктивні означають неготовність політичних інститутів до вирішення нових проблем; ініціювання процесів «згори» за мобілізаційною моделлю; територіальну фрагментованість, нерівномірність соціально-економічного, політичного і культурного розвитку регіонів.

Суб'єктивні визначаються характером співвідношення, з одного боку, політичних інститутів, реформ, владних структур та, з іншого боку, – специфікою сприйняття демократії, справедливості, свободи, громадянських прав.

Досліджено нові аспекти розвитку сучасного громадянського суспільства в Україні за умови новітніх політичних викликів через взаємодію громадських інститутів з провідними політичними інститутами та виокремлено основні механізми такої взаємодії: консультації з громадськістю, участь у консультативно-дорадчих органах (громадські ради / колегії), проведення публічних заходів; механізмами залучення громадських організацій на рівні місцевого самоуправління є участь у проведенні громадських слуханьтощо.

Оптимальна модель інституціоналізації громадянського суспільства в Україні має формуватися з вирішенням двох пріоритетів: перебудови політичних відносин та адаптації до вимог зовнішнього фактору.

Спалах громадської активності, пов'язаний і з Євромайданом, і з війною на Сході продемонстрував високий рівень самоорганізації і взаємодії громадян, координації дій і водночас через вторинність ролі офіційно зареєстрованих політичних партій та громадських організацій. Інституції у зв'язку з різними характеристиками їхньої структури, територіальною роз'єднаністю окремих частин, тимчасовою несумісністю можуть втрачати свою цілісність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України / Верховна Рада України: офіц. вид. – К.: 5. Парламентське видавництво, 2006. – 60 с
2. Закон України «Про органи самоорганізації населення» (із змінами; редакція від 6.12.2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – [HTTP://ZAKON4.RADA.GOV.UA/LAVS/SHOV/](http://zakon4.rada.gov.ua/lavs/show/).
3. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України № 68 від 26.02.2016 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text
4. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. № 4572-VI [Текст].
5. Банчук М. Громадянське суспільства в Україні: поняття і реальність / М.Банчук // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 40 – 49
6. Бистрицький Є. Громадянське суспільство – рушій демократичних перетворень [Текст] / Є. Бистрицький // Громадянське суспільство / Український незалежний центр політичних досліджень. – Київ, 2010. – № 1 (12). – С.2-6.
7. Богайчук В. Ж. Проблеми та перспективи становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Ж. Богайчук // Нова парадигма. – 2017. – Вин. 64. – С. 164-172.
8. Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня, та державна статистика / О. Вінніков // Громадянське суспільство. – 2011. – №2 (16). – С. 25–27.
9. Войтенко Т. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання: наук. зб. / Т. О. Войтенко; відп. ред.: Ю. Саєнко. – К.: Стило, 2002. – 368 с

10. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники [Текст] / Эдвард Геллнер. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222 с.
11. Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. проф. И. И. Кальной. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000. – 256с.
12. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
13. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / [Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін.]; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України.-К. : Парламентське вид-во, 2008. – 410 с.
14. Громадянське суспільство в Україні : аналітичний звіт: за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України / уклад. Я. Бачинський, О. Стегній, В. Полуйко та ін.; Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку – К. : Видав. дім «Козаки», 2003. – 64 с
15. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети // Громадянське суспільство. – 2008. – №1 (3). – С. 32–42.
16. Драшкович А. І. Політична участь громадян у процесі прийняття владних рішень в умовах перехідного суспільства [Текст]: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Драшкович Анастасія Ігорівна; Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». – О., 2013. – 17 с.
17. Євтушенко О. Н. Проблеми децентралізації державної влади і місцеве самоврядування в Україні [Текст] / О. Н. Євтушенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2009. – № 29.

18. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]: міжнародний документ від 10 груд. 1948 р. – Режим доступу до док.: <http://portal.rada.gov.ua>.
19. Задоянчук О. І. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні [Текст]: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. І. Задоянчук. – К., 1999. – 16 с.
20. Іванюк М. І. Інституціоналізація та функціонування громадянського суспільства в західному регіоні України [Текст]: автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. І. Іванюк . - Чернівці, 2010. - 20 с.
21. Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи [Текст] : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Держ. установа «Ін-т всесвіт. історії НАН України»; [Акаймова А. В. та ін.; за заг. ред. дир. Держ. установи «Ін-т всесвіт. історії Нац. акад. наук України» д-ра іст. наук, проф. А. І. Кудряченка. – К.: Фоліант, 2012. – 465 с.
22. Карась А. Філософія громадянського суспільства у класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст] / А. Карась. – Київ-Львів, 2003. – 520 с.
23. Качмарський Є. І. Місцеве самоврядування в контексті становлення громадянського суспільства в Україні [Текст]: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Є. І. Качмарський; КНУТШ. – К., 2010. – 215 с.
24. Колодій, А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст]: Монографія / А.Ф. Колодій. – Львів: Видавництво «Червона Калина», 2002. – 272 с.
25. Корнієвський О. Методологічна роль концепту громадянського суспільства політичній модернізації країни / О. Корнієвський // Розвиток

- взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів колективного врядування: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. – К.: НІСД, 2015. – С. 334-341.
26. Кравчук В. М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) [Текст]: монографія / В. М. Кравчук; Тернопільський нац. екон. ун-т. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – 260 с.
27. Кудряченко А. Зasadничі демократичні цінності та їх роль 7. у розвитку громадянського суспільства в країнах Європи / А. Кудряченко // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті європейських принципів належного врядування: зб. матеріалів. міжнар. наук.-практ. конф. / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. – К.: НІСД, 2013. – С. 28-39.
28. Лациба М. Коли буде новий закон «Про громадські організації» 8. / М. Лациба // Громадянське суспільство. – 2009. – №2 (9). – С. 25-49.
29. Леухіна А. Взаємодія між об'єднаннями громадян та інститутами держави: концепція й можливі моделі [Електронний ресурс] / А. Леухіна. – Режим доступу : www.library.ukma.kiev.ua.
30. Малкіна Г. М. Інститути політичної відповідальності в громадянському суспільстві [Текст] / Г. М. Малкіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 91/93. – К., 2009. – С. 70-73.
31. Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні / Оксана Михайловська // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 97–104.
32. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2025 роки. Проєкт. URL: dogs.google.com/document/d/1/ebwVQFp

33. Пасько Я. І. Громадянське суспільство і перспективи його формування в Україні / Я. І. Пасько // Мультиверсум. – 1999. – Вип. 6. – С. 203-207.
34. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. Навчальний словник-довідник для студентів. – К.: «Каравела», Львів «Новий Світ 2000». – 320 с.
35. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
36. Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершини и др. – М.: Гардарики, 2001. – 32 с.
37. Скрипник О. Громадянське суспільство і демократія: проблеми взаємозалежності розвитку / О. В. Скрипник // Наукові записки. Політичні науки. – Т. 16. – К.: ВД «КМ Academia». – С. 37- 45.
38. Сулим О. В. Формування духовних цінностей як передумова становлення громадянського суспільства в Україні / О. В. Сулим, Л. О. Сандюк // Global international scientific analytical project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/472>
39. Трима К. А. Глобалізація як фактор трансформації українського громадянського суспільства (на прикладі громадських організацій): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / К. А. Трима. – Маріуполь, 2011. – 217 с.
40. Український Д. Статусне законодавство для невідприємницьких організацій / Д. Український // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України. – К., 2008. – 248 с.
41. Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы: Пер. с англ. М.: ИНФРА-М, Изд-во «Весь мир», 2001. – 560 с.

- 42.Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти [Текст]: Монографія / Г.П. Щедрова.–Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 2009. – 308 с.
- 43.Щербенко Е. Громадська думка і де її взяти / Едуард Щербенко // Віче. – 1999. – № 6. – С. 28-34
- 44.Яворський В. Влада топчеться на місці в питанні дотримання прав людини / В. Яворський // Громадянське суспільство. – 2007. – №2. – С. 2-8.
- 45.Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства / М. Лациба, О. Хмара, А. Красносільська та ін. – К.: Агенство «Україна». – 2011. – 224 с.